

ՊԵՏՄԵԿԱՆ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԱՄՐՈՑՆԵՐ

ՀՈՌՈՎԱԿԱՆ ԴՂԵԱԿ

Ա. — Անունը, Բ. — Տեղն ու դիրքը, Դ. — Հոռովկայի Դղեակը, պարիսպները, աշտարակներն ու դռները: Դ. — Հոռովկայի Դղեակին եկեղեցիները, մատուցներն ու զարդերը: Ե. — Հոռովկայի Հայրապետները: Զ. — Հոռովկայի մատուց կաթողիկոսներ: Է. — Մշակույթը: Ը. — Թոթոս Բոսյին: Թ. — Հոռովկայեցի նոգեւորական եւ այլաբանիկ այլ դիմեր: Ժ. — Պատմությունը:

Ա. — Անունը. — Մեր եկեղեցական պատմության մէջ, նոյնը եւ կարելի է ըսել Կիլիկիան շրջանի պատմության համար՝ իբր Հայրապետական Աթոռ ու ազգային բազմաբան ծաղկեալ մշակութի կեդրոն, Հոռովկայ, թէ եւ կարճատե ու հազիւ մէկուկէս դար տեւող, բայց և այնպէս գրուած է մեծ և յաւերժական տնուն՝ որ նոյնքան յաւերժօրէն կապուած է Գրիգոր Պահլաւունիի և ա՛յլ աւելի Ս. Ներսէս Շնորհալիի, այդ տիեզերայոյս վարդապետին ու հայրենասէր կաթողիկոսի տնուններուն հետ: Հոռովկայ, կաթողիկոսական Աթոռի կայան չեղած, յաճախ յիշուած է Միջագետքի, Եփրատացոյց, Ասորիքի և հին Կիլիկիացոց պատմության մէջ, Միջին դարու գրիթ բոլոր շրջանին: Եւ եթէ պէտք եղածին չափ ուսումնասիրուած չէ անոր անցեալ պատմութիւնը, այդ թերին կարելի է վերագրել իր աշխարհագրական աննպաստ դիրքին՝ որով չէ գտնուած զինուորական ու ռազմական մեծ ճանապարհներու վրայ, ինչպէս աւելի հեռուն Տուրա-Եւրոքոսը կամ Սալիհին, իբր զինուորական և կարտաւանային քաղաք Հոռովմէացոյց շրջանին և օտար հին հետախոյճներ գրեթէ այցելւած չեն համաժամարար աւելի նոր այդ բերդաքաղաքը: Ըստ վարդան պատմիչի, Հոռովկայ իր տնունը առաւ հոռոմ արքայի մը հոն բռնակիւն ու պատճառաւ՝ երբ Տանկիները զղղ-

եակին տէրն էին և վերջիններէն գրաւեց Հոռովկայի առաջին տանուտէր Գող Վասիլ իշխանը: Վարդանի ակնարկութենէն կը թուի որ բիւզանդական շրջանին և աւելի վերջն ալ Հոռովկայի բերդաւանին մէջ կային յունական վանք մը և եկեղեցի, մէկէ աւելի վանականներով: Աւելի ճիշտ պիտի ըլլար ընդունիլ Հոռովկայ տնունը Հռոմոց բերդ կամ կլայ եղած ըլլալուն, երբ յիւսագային, թուրք տիրապետութեան օրով, մինչև վերջերս կոչուեցաւ Բում Քալի: Կոչուած է նաև Հոռոմ Քալ, նոյն իմաստով, ըստ Միքայէլ Ասորիի (էջ 97 ա):

Բ. — Տեղն ու դիրքը. — Հոռովկայ կը գտնուի Եփրատի ճիշտ աջ ափանց վրայ և կերպով մը անկիւն մը կը կազմէ Կիլիկիոյ, Ասորիքի և Միջագետքի միջև, բայց առաւելագոյն Եփրատական երկիր է ու կը գտնուի բնական ամուր դիրքի մը վրայ: Երկտոյգ է որ ընդարձակ բնակչութեան յարմար միջավայր մը չէ Հոռովկայի շրջակայքը, ո՛չ ալ ինքն Հոռովկայ, իր սարսափելի տաքօն ու տոթովը՝ լայնութեան 37 աստիճանի մը տակ: Միմիայն Կլային բնական ամուր դիրքն է որ նշանաւոր բրած է զինքը: Բնակչութեան ամենէն յարմար տեղը Կլային հիւսիսային կողմն է, բայց Մէրգի-մէնի վատառողջ ջուրը, այս ցած հովիտը այնքան կը խոնաւցնէ, որ քանի մը տուն զեղացիներ զգի զեղին են միշտ. ասկից զատ մշակութեան համար բաւական հող չկայ: Հոռովկայի արդի բերքը պիտակ (= Շամֆրսուղ) է, և չենք գիտեր թէ Միջին դարուն ալ ա՛յս էրը (*):

Ինչպէս տեսանք, Հոռովկայ կը գտնուի Եփրատի աջ ափանց վրայ. ուրջապատեալ յազենական աղբերէն Եփրատայ, որ մատակարարէ բնակչաց զամենայն մարմնական պիտոյս խնամօքն Աստուծոյ... » (Ն. Լամբրոնացի՝ Մեկնութիւն Յայտնութեան):

Դ. — Հոռովկայի Դղեակը, պարիսպները, աշտարակներն ու դուռները. — Երբ Գրիգորիս Պահլաւունի կաթողիկոս ֆրանկ իշխաններուն ձեռքէն հայ արքունիքի հա-

Ըստ վարդան պատմիչի, Հոռովկայ իր տնունը առաւ հոռոմ արքայի մը հոն բռնակիւն ու պատճառաւ՝ երբ Տանկիները զղղ-

(*) Բարդէճ Վրդ. (Կաթողիկոս), Հոռովկայ, Հ. Ամսորայ՝ 1903, էջ 103բ, նոյնը՝ իր Ծովքը՝

անութեամբ ցնեց Հռոմկլայի բերդաւանը որ Բիսուռնի իշխանութեան տակ ինկող բերդ գերէն մէկն էր, հայազգի հարտարապետ ու դրմնագիրներ. սկսան նախ բերդը ամբարցնել, հաստահարս պարիսպներով՝ գործ երկու գետեր կը շրջապատեն, Եփրատ և Փարսումսէ Մ. Ուսահայեցի Հռոմկլայի բերդը լաւ ամրացած ու պաշտպանուած կը նկարագրէ: E. Rey յիշել յետոյ Եփրատէ կան շըլանի Փրանկ տիրապետութեան տակ զանազող ու երկրի պաշտպանութեան յատկացումը քերդերու և քորդոցներու անունն ներք, ինչպէս Կարկատ, Կապան, Քեաղթէ, Պիր, Թէշ Կուրան ևն, կը ծանրանայ մասնաշարժութեամբ, Հռոմկլայի, վրայ և կու տայ բերդին նկարագրականը:

«Հռոմկլայ նշուած միանգամայն Եփրատէ քիւնը շրջանի, ամենէն ամուր վայրը ու երկու դար ձառայեց հայ կաթողիկոսներու, իբր բնակավայրէ իր այս կրկին հանգամանէ ճով. քաղաքը մեծ գեր խաղաչ ո՛չ միայն եղնախոյ Փրանկ, իշխանութեան մը զոյտութեան ժամանակ, այլ նաև Կիրիկիան թաւ գաւորութեան, գրեթէ ամբողջ սեւեռականութեան ընթացքին, հանգիստանալով անոր արեւելեան գլխաւոր պողոտաներէ մին:»

Այս բերդին նիստը գրուած է սեպածե պարսկերէնի մը վրայ, որ իր երեք կողմերէն, Կիրիկի Մարսիֆաքսի հովտին և Եփրատի, ընթացքին վրայ, Կաթողիկոս Եփրատի մոտ մը, փորուած բուն իսկ ժայռին մէջ, ժայռը կը բաժնէ հարթավայրէն՝ որ ուրն հողազրկացեալ կապուած է:

Ժայռին սեպ մասերը այնպէս մը փորուած են, որ կարելի ըլլայ կազմել աշտաւ, բակներուն և պարիսպներուն յատակը, ա՛յն առաինձն օր զգուար է ըսել թէ ո՛ւր կը վերջանայ ժայռը և ո՛ւր կը սկսի պատերու հիւսքը:

Աշտաւակները ընդհանրապէս barrelongue են, պատուարի պսակը աստիճանէ էր բացաւաններուն մէջ հիւստեւած որմածերպեւրով:

Բերդին գլխաւոր մուտքը արեւմտեան կողմէն է, Մարսիֆաքսի հովտին մէջ, որ պաշտպանութեան է յաջորդական երեք զուռաներով, որոնց երկուքը երբեմն տակէն պաշտպանուած ալ էին երկաթեայ փշաթելերով:

Հռոմկլայի մէջ բնակարաններն ու շէնքերը մասամբ կոփուած են բաւական կա-

կուղ եղող ժայռին մէջ, կաղմելով. այսպէս զոնակը գրաւող զարաւանդը:

Պարիսպին հարաւ-արեւելեան մասին մէջ տակաւին կը տեսնուին կաթողիկոսներուն բնակարանը կազմող վանքին աւելումները՝ որ այսօր մզկիթի է վերածուած և որուն ներքե կը տեսնուին ժայռին մէջ փորուած ներքնատուներ՝ ուրկէ սանդուղով կ'իջնեն մինչև գետին հաւասարութեամբ: Դղեակին բարձրագոյն մասին մէջ կը տեսնուին, երկու եկեղեցիներու աւելումները: Առաջինը՝ որ կը պատկանի քրիստոնէական շրջանին՝ երեք խմբարանով կամ պատանով (nef) է. երկրորդը՝ Տէր Ներսէս (Ք) կոչուած, ԺԻ. դարու հայկական հայկապաշինութիւն մըն էր, որմէ դուրս կը մնան ճոխ սինազոտներով զարդարուիչ երկու սփռներ:

Ճոսլին Բ. խորին՝ Պէտրիկ տը Արեն էր, որ Եգեպոն կոմսութեան անկման պատճառն ամրոցս 1154ին Նուրէ տուաւ Փրիզոր Պահլաւունի Կաթողիկոսին, իր և իր. յաջորդներուն համար. որմէ յետոյ, մինչև 1292, դարձաւ կաթողիկոսներու սովորական նստոց:

Բերդին ստորտունէ կ'անցնի Մարսիպակ կողուած պզտիկ առուն՝ որ կ'երթայ Եփրատի մէջ կը կորաւր: Քնուանի որդի՝ Սուլտան Մելիք էլ-Էլլուֆն է որ բերդը գրաւեց Հայերէն:

Հռոմկլայ 1833ին ուսերկոմսութեան իւրաքանչիւր փաշայի զինուորներէն ու եգիպտական ռուսերը մեծապէս վնասեցին. քի հետաքրքրական աւերակներուն ու դար մը առաջ հազիւ թէ քաղաքուն առանձն լքուած վիճակով, կը բնակէին բերդին մէջ» (1):

Հռոմկլայ դարերէ ի վեր գեա մինչև վերջին ժամանակներս սրբազան ուխտատեղի էր ու Այնթապի ու Մարաշի բարեպաշտ էր իրենց սիրով կ'երթային այցելելու անոր նուիրական աւերակներուն: Մէջ հեռախոյզէն տարիներ յետոյ Տանն Կիրիկիոյ ապագայ կաթողիկոս Բարդէն, զեռ երես տասարդ աշխարհական, Հռոմկլայ ուխտի կ'երթայ 1889 Օգոստոսին ու իր Յուշերուն մէջ կը նկարագրէ ինչ որ կը տեսնէ հոն կանգուն:

(*) E. REY. Les Colonies Françaises de Syrie, Paris, 1883, էջ 302 և 319.

«Առաւուն Կանուկ ելանք (էնէնէն)» և եփրատայ ափը քերերով դերուկներու և բաւերներու վրայէն ուղեւորեցանք դէպի Հոսովայ, Կլային մօտ սկսանք «Առաւուն լուսոյ» երգել:

Մաշաձ և եղծուած աստիճաններով (Հոսովայի) հարաւային գոնէն ներս կը մանենք, որուն դիմացը կը գտնուի սառնար մը 250 աստիճաններով:

Կ'անցնինք աւերակաց մէջէն, կ'ելնենք դէպի աւերատեղին. աստ անդ եկեալեցինք որտէս և տուններու աւերակներ՝ որոնց մէջ մի եկեղեցւոյ տեղն բացորոշ է. թէև լի հողով, որուն արեւելեան պատին ուղեղանկանց մէջ գեղեցիկ և միանգամայն պարզ քանդակներ կը տեսնուին. այս քանդակներուն վերի կողման վրայ հայաստան գրեր կան, որոնց մէջ տառը ձախակողմ ուղղանկան մէջ կը տեսնուի. իսկ աջակողմ ուղղանկան մէջի գրերը բոլորովին և դիտմամբ եղծուած են: (Կ'ըսուի թէ այն եղծուած քանդակները քացի պարզ խաչ-քարեր ըլլալէ, էին նաև Ռուբինեանց զինանշանը պատկերացնող հիանալի գործեր):

Եկեղեցւոյ աւերակաց մէջ կտն խորաքանդակ խոյաններ, որոնց մին սիւն ունի, փայտի վրայ անցած և Վլխիվայ (հոս կ'աւելցնենք, որ սիւնը սրբատաշ քարերէ շինած և բազմանիստ (մ'էթ թէ վեց) կարծեմ մետաղափ տրամագծով շրջանակ մը շինած և Անքան ընտիր շաղխոռած որ զլխիվայը հարածած աստեղը քարերը շին գատուած):

Կաթողիկէի, յիշեալ եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը ընդարձակ եկեղեցի մը կայ, զոր վերանորոգելով մզկիթ դարձուցած են, այս շէնքին հիւսիսային ծայրը, եփրատի վրայ քարձրացած է զանգակատուն մը, երկու թիղ լայնութեամբ քարերով շինուած. այս զանգակատունը փլած է. իսկ մօտ մը կանգուն կը մնայ տակաւին 24 ստանալ լաստիճաններով, որոնց 5ը կիսով կտրած է:

Այս շէնքին արեւմտեան կողմը ընդարձակագոյն ամբար մը կայ, որմնաբաժ, վիճակովը աւերիչ ամբարներով շինուած, որուն տանիքը մզկիթին գաւթին է:

Ժամբագութենէ վերջը աւերակին գաւթիք շրջեցանք, առաջնորդ անհնաւոր գէեք ներսէն Հայր Էնէէզ գիւղի քահանայն:

Իջանք տառնիճը ճապտոյտ աստիճաններէ, մինչ եփրատի մակարդակը. խմեցինք պապ և դուլալ ջուրէն:

Այլ կը սկսինք Կլայէն դուրս Ելլիլ:

Առաջին Արեւմտեան հարաւային գոնէն, որուն աջ պատին վրայ արարական տառերով արձանագրութիւններ կան, որքան ընթերցելի են: Այս գրան ձախակողմը կը տեսնուի կիսակամար մի մատուռ, ուրկէ մտնելով դէպի աջ կողմը 8 կիսաւեր աստիճաններով վիճակովը եկեղեցւոյ մը կը հանդիպինք՝ Ս. Յովհաննէս անուան:

Երկրորդ գոնէն կ'ելլենք, որ միակտար ասպտառով շինուած է. այս գրան կից ժայռը, որուն վրայ կրպակի պէս փորուածներ կան, կ'երկարի դէպի երրորդ գոնը, որուն վերի կամարը մնացած է:

Յորրորդ գոնը ամենահաստատունն է այժմ, որ հիւսիսային կողմը կը նայի, բերդի արեւմտեան կողմը բացուած ըլլալով. սոյն գրան արեւմտեան կողմը մեքերեզ մը կայ, ձիւնգերով գուռը աւերուած է, որուն գիմացը կիսակործան շէնք մը կայ:

Բերդին արեւմտեան կողմը բոլորովին քարձրացած ժայռ է. այս ժայռին մէջ ալ կրպակի պէս փորուածներ կան. ժայռի կողին վրայ արեւմտական ՈՒՄ (Ղրի ճամբայ) բացուած է, որուն ճեղքուածքներէն ջուրը կը ժայթքէ փորվաղէզ՝ Այս ժայռին ստորոտը կը հոսի Մեքերեզէն անուն վատառողջ ջուր մը: Բերդին արեւմտեան հիւսիսային, լաւ ևս Մեքերեզէն հարաւային կողմը կը գտնուի Ենորհալոյ վիճակովը թաշազործարանը (?): (Աստք արեւմտական այրեր են և իրաւի շուկակի հորեր կան հոն): Այս այրերը երեք զխաւոր մասերով բաժանուած են, որոնց ամենէն վերջին մասին մէջ արարական յիշատակարաններ կան:

Այս մասին տակը կայ այր մը, որուն ներքին ճակատը հայաստան յիշատակարան մը կայ, անընթեռնի իսպառ(՞)՝

Հոգեւոյս Բարգէն ձաթողիկոսի նկարագրած «կրպակի պէս փորուածները հաւանաբար մնացորդներն են այն շուկաներու, որոնք պոյութիւն սենէին Միջին դարու կիլիկեան և ստեփական մեծ վանքերու արտաքին պարիսպներու վրայ և ուր

(*) Բարգէն Պրոֆ. (Կաթողիկոս)՝ Համալսարան, Երևան, 1903, էջ 101 - 102թ):

տարեկան մեծ ուխտաւորութեանց օրերուն կը ծառայէն առեւտուրի, տօնաւաճառ առնուի պահ: Թէ՛ Հոռովկայի և թէ չըջակաց, գիւղերու արհեստաւորներ իրենց վաճառքի ամէն տեսակ նիւթերը կը ցուցադրէին այդ պահպաններուն մէջ և չըջակաց բնակիչները ուխտաւորութեամբ հեղրոն գաղով գիւղութեամբ կը գնէին իրենց պէտք եղած նիւթերը, ընդհանրապէս Հոռովկայի տարազադործական «հոր»երէն հանուած կերպանները, որոնք շատ յարգի էին: Մինչև այսօր Թրանսնայի և Եւրոպական շատ երկիրներու մէջ տօնաւաճառներ կը սարքուին եկեղեցիներու հրապարակներու վերայ և մեծ վաճառքներ տարիսպներէն դուրս տարեկան մեծ ուխտաւորութիւններու ընթացքին: Վաղնչական սովորութիւն մըն է՝ որ Եւրոպայէն Արեւելք ալ անցած է Խաչակիրներու օրով, թէև շատ աւելի առաջ սուրիական հեթանոսական հին քաղաքներ, Պաւլիս, Պաւսպէք և այլն, իրենց հեթանոսական տաճարներու արտաքին գաւիթներուն մէջ, հեթանոսական մեծ տօներուն ունէին նոյն սովորութիւնը: Այսօր ալ, սուրիական հին վաճառքներ տարեկան ուխտաւորութեանց, շարժական շուկաներ կը հաստատուին և վաճառքներ ի նպաստ կուրելուր գաւառներ կ'ապահովուին: Հոռովկայի կրթման Նշանաւոր Ղուկասեանները, քաղաքին կործանումէն յետոյ, անցած էր Այնթապի և Մարաշի, որոնց քործած պարզ կամ միասնէ տարազները շատ յարգի էին ու մինչև վերջերս կը փնտռուէին Այնտայ և չըջակաց քաղաքներէ: շուկաներուն վերայ, մանաւանդ ի Տէրսիս:

ԱՐՏԱԻԱԶԴԻ ԱՐԲԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

(Շարունակելի)

ՔՆՆԱԴԱՏԱՆ

ՏՐԱՆՍԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՎ ՍԻՒՆԵՐԸ

Դան սակայն պարագաներ ուր արուեստներէն որեւէ մէկը կարող է արտայայտուիլ բարձրագոյն կայծառութեամբ՝ զգացում մը, գաղափար մը կամ ձեւ մը որ անկանոսէն կը վերաբերի Խաչակիր արուեստի մը: Գաղափարներ իրաւունքով կը պատկանին գրականութեան: Գրագէտը միայն կարող է արտայայտուիլ՝ գաղափար մը, երաժիշտը՝ զայն կը թելադրէ միայն, նկարիչը՝ կրնայ միայն զայն խորհրդանշել: Արդ, կրնայ պատահիլ որ գաղափար մը ունայտ է այն կիսակազմ վիճակին մէջ ուր ան՝ կը շփոթուի տակաւին զգացումին հետ որմէ կը ծնի: Չայն շատ ճշգրտել Խաչակիր իրեն կորսնցնել պիտի տային իր փափուկ և խուսափուկ հմայքը: Երաժիշտութիւնը ինչ ատեն ճիշտ յարմարագոյն միջոցը պիտի ըլլար աւնոր, որովհետեւ, ան շարտայայտուի զայն, ալ՝ կը ծնի:

Արիշ տեսակէտով մը, արուեստներու նոյն հրեք մեծ գաղափարները՝ մեզի կ'ենթեւին իւր Երեւելիքներ որ կ'արտայայտուին իշխանութեանը տակ կարգ մը տիեզերական պայմաններու՝ միջոց և ժամանակ: Գոյնական արուեստները կը ներկայացնեն աշխարհը՝ համոյթ մը միջոցին մէջ, բայց վայրկեան մը ժամանակին մէջ, խառնին արուեստները կը մատուցանեն մտքին՝ համոյթ մը ժամանակին մէջ, բայց կէտ մը միայն միջոցին մէջ: Կըսուածական արուեստները վերջապէս — զանց ընելով պարը և գերծ են ժամանակի կամ միջոցի պատահականութիւններէն, և երաժիշտութիւնը՝ «կը համարէ միջոցէն և ժամանակէն դուրս»:

Որ գաղափարներ ալ պատկանին՝ «Արուեստը միութիւն է քս «Ան ինքն իր մէջ ճիշդ մըն է միութեան որոշ տեսակի մը բերելու համար, ներդաշնակ և քաղցր: Բնութեան երեւութական խառնիճաղաճը և ալապանութիւնը»: